

Učebnice z tajné tiskárny na kralické tvrzi

Ani v nemnohých obdobích klidu a poměrné pohody ve vlasti nečítala Jednota bratrská, jejíhož půltisíciletého jubilea letos vzpomínáme, mnoho příslušníků. Byla to společnost, jak bychom dnes řekli, výběrová, protože kladla na své členy přísnější požadavky než ostatní současné církve. Je až překvapujícím zjištěním skutečnost, že počet jejích členů i s rodinnými příslušníky nepřekročil nikdy ani 2 % z celkového počtu předbělohorského obyvatelstva Čech a Moravy. (V Čechách bylo od polovice 16. století Bratří poměrně méně než na menší Moravě, kam se po r. 1548 přeneslo těžiště Jednoty.) – Že přes svůj skromný počet zanechali Čeští bratří tak výraznou stopu v našich národních dějinách, je zásluhou jejich lásky ke knihám a jejich nadprůměrné vzdělanosti.

Nebylo tomu tak, jak známo, hned od prvních počátků Jednoty. Její zakladatelé soudili, že takové dílo, jaké měli na mysli, nejlíp se podaří v odloučenosti od světa, bez všetečného hloubání o dogmatech, jen za účasti prostých, nezáludných lidí. Proto zpočátku odmítali muže prošlé školami, učené teology i lidi urozené, navyklé „panování jedněch nad druhými“. Straníci se světa, nedopouštěli svým členům ani účast ve veřejném životě. – Než při tom dlouho nezůstalo. Dříve než uplynulo půl století od odchodu Bratra Řehoře z Prahy do Kunvaldu, stáli už na vůdčích místech Jednoty muži slušně pocvičení v sedmi svobodných uměních i v bohosloví, jako byli Bratří Lukáš Pražský, Tůma Přeloučský a bakalář Karlovy university Vavřinec Krasnický. Ojedinele se přidružila k Bratřím i osoba urozená, ale zásadně měli příslušníci panských rodů do Jednoty otevřený vstup až po smrti Bratra Lukáše. Tak v září r. 1530 bylo do ní přijato dvanáct členů vynikajících šlechtických rodů, kteří získali rovnoprávnost s prostými bratry a sestrami. Nová střediska Jednoty vznikala v poddanských městech, Mladé Boleslavi, Litomyšli, Přerově, Prostějově, Holešově a jinde, kde byly vrchnosti Bratřím nakloněné.

Jestliže starší Jednoty, biskupové, pečovali o to, aby při sborech byly zřizovány špitály a útulky pro staré osamělé členy, podle zásady, „aby chudých (žebráků) mezi námi nebylo“, stejně pečlivě záhy dbali také o to, aby mezi nimi nebylo analfabetů. – Byl to požadavek na svou dobu téměř revoluční, neboť v 16. století nebylo mnoho těch, kteří uměli číst a psát, nejen mezi lidem obecným, ale i leckterý rytíř své doby nahrazoval svůj podpis „sekrýtem“. Tak o Jiřím Wenžikovi z Osin, hlavním regentu žerotínských panství, jehož okázalý náhrobní kámen z r. 1595 patří k největším epitafům kralického kostela, je z dopisů Karla st. z Žerotína známo, že tento jeho urozený úředník neznal číst ani psát.

Naproti tomu u Bratří toto „umění“ patřilo brzy takřka k základním povinnostem a rozšířilo se tak, že jejich nepřátelé už po r. 1500 to přičítali působení ďáblu. Tak inkvizitor Jindřich Institoris (1500), i dominikán Jakub Lilienstein (1505); Jan Strakonický (1517) zcela vážně se pokoušel u Bratra Jiřího Volyňského vypátrat, je-li to pravda, že sám ďábel naučí i každého sedláka, který se připojí k Jednotě, umění číst, kterého však zase pozbude ihned, kdyby se od ní odloučil. – Zpočátku šlo v Jednotě hlavně o to, aby každý bratr a sestra mohli si sami číst v bibli, která byla základem jejich učení a která byla i jinde tehdy považována za souhrn všeho vědění. Proto kromě škol „dětinských“, v nichž byly kladeny základy čtení a psaní u mládeže, existovalo v bratrských domech i vyučování dospělých, což bylo při bratrském kolektivním životě dobře možné. Snad u každého svého sboru mívali Bratří školu, která kladla třeba jen základy umění literárního, ale vedla ke zbožnému životu a „pocitivým mravům“. Svobodné vyučování dítek patřilo k privilegiím, za něž byli Bratří svým šlechtickým ochráncům obzvlášť vděční.

Kromě těchto škol, které by bylo možno nazvat elementárními, vyvinuly se u některých sborů i školy vyššího typu, neboť postupně mizely v Jednotě i stopy odporu proti studiím humanitním. To bylo hlavně zásluhou Jana Blahoslava a jeho Filipiky proti misomusům. Nadaní mládenci, kteří se měli stát kazateli a učiteli, bývali posíláni na vynikající latinská učiliště, jako byla škola ve slezském Goldberku, ale i na cizí university v Německu, v Anglii, v Holandsku a ve Švýcarsku, kam odcházeli ovšem až po absolvování vlastních bratrských škol domácích. Jaký byl na nich řád a rozvrh učení, ukazuje list B. Šimona Theofila Turnovského německému teologovi Janu Heindereichovi, v němž vylíčil život v bratrském domě a vyučování ve škole v Ivančicích v r. 1570. Bratrský dům byl místem kolektivní výchovy, zajišťované společným životem bratří a sester pod jednou střechou v dobrovolné kázni podle stanoveného řádu. Na učení v základní škole se podíleli jak hoši, tak děvčata, a to ve čtení, v psaní, v počítání a ve zpěvu. Dospělejší jinoši, mezi nimi i synové vynikajících urozených pánů, se učili latině, řečtině, hebrejštině, filosofii a rétorice. Po společném obědě byla rozprava na téma z ranního kázání, neboť vše bylo prolno bratrskou zbožností, skromností a uhlazeností mravů. – Místo odpoledního vyučování mnozí, zvláště mladší, pracovali něco užitečného svými rukama; někteří pomáhali v tiskařské dílně, jiní vázali knihy, někteří tkali i plátna a silnější opět štípali dříví nebo pracovali ve štěpnici. Tedy už náběh k polytechnickému vyučování. Podobné poměry poznal Turnovský také na školách v Mladé Boleslavi, v Přerově a při jiných sborech.

Úrovně vysoké školy pro syny bratrské šlechty i pro pozdější bohoslovce dosáhla ivančická škola v l. 1578-1586 za vedení mistra svobodných umění a filosofie Esroma Rüdingerera, profesora vitemberské university. Úroveň akademie si však udržela i po jeho odchodu, jak je patrné z disputačních tezí nalezených nedávno v poškozené vazbě starého tisku v Husově museu v Praze. Prof. Rudolf Říčan z Komenského fakulty v nich zjistil 5 disputací a deklamací pozdějších spolupracovníků J. A. Komenského: Adama Hartmana, Pavla Hronovského, Jana Chodníčka, Jana Xylina (Dřevínka) a Jana Benedikta. Vypracovali je jako studenti nejvyšších ročníků ivančické školy na jaře r. 1612 za řízení jejího rektora B. Jana Crucigera. Jsou zajímavé mimo jiné tím, že jejich témata nejsou výhradně náboženského rázu, jak by bylo možno čekat u školy připravující bratrské „mládence“ k jejich budoucímu povolání duchovních. Ve třech případech z pěti nalezených disputací jsou jejich témata zaměřena k praktickému životu: je to chvála aritmetiky jako vědy potřebné ve všech oborech lidské činnosti, dále význam muziky okrašlující život i sloužící k boží oslavě a konečně pojednání o nebezpečí přehnané ctižádosti.

Tak se nám ve slepené makulatuře, nahrazující v knihařské dílně ivančického sboru lepenku, zachovalo 18 popsaných listů, z jejichž vybledlého písma dovedl Rudolf Říčan (Několik pohledů do českobratrského vyššího školství za mladých let J. A. Komenského, *Acta Corneniana XXI*, 114-151) vyčíst tak mnoho pozoruhodného ze života vynikající bratrské školy v památných Ivančicích osm let před Bílou horou. – Pro školy vyšších typů opatřovali si Bratří knihy, většinou latinské, ale také řecké, hebrejské i jiné, ze zahraničí. Často je přinášeli jejich studenti z pobytu na cizích universitách, i někteří správcové sborů a biskupové, zejména Jan Blahoslav, ze svých cest do Vídně, Vitemberka a jinam. Z knih, kterých si bratřští duchovní, jak víme z jejich svatebních smluv a testamentů, vážili jako svého nejvzácnějšího soukromého majetku, vznikaly také při větších sborech a školách cenné knihovny, které byly jako vlastnictví Jednoty neméně pečlivě opatrovány. Tak velká vědecká bibliotéka Jednoty, čítající přes tisíc svazků (velkou část jejich seznamu otiskla Miriam Daňková v knize *Bratrské tisky ivančické a kralické*, Praha 1951) a uložená v l. 1578-1628 na kralické tvrzi, byla stěhována do exilu za znamenitých bezpečnostních opatření zároveň s věcmi Karla st. z Žerotína, který o ni pečoval podobně jako o bratrskou impresí.

Osudy knihovny, která vyrostla při školách v biskupském sídle Ivančicích, neznáme a nevíme ani, které knihy obsahovala. Zaviniily to tragické události po Bílé hoře. – Smutné

vánoce 1620 trávil správce ivančického sboru, senior *Jiří Erastus*, s rodinou a nejbližšími spolupracovníky v žerotínském zámku na Rosicích, kam se 'uchýlil „pro přístrach veliký a mnohé noviny strašlivé“ o řádění císařského vojska při jeho tažení Moravou do Uher. – Mohl se pak po přehnaní největšího nebezpečí ještě vrátit do zrušených domů ivančického sboru, ale pouze dočasně. Od léta 1624 do konce svého pobytu ve vlasti žil pak ještě 4 roky pod ochranou Karla st. z Žerotína na kralické tvrzi jako jeho knihovník a vedoucí knihařské dílny.

Majitel moravskokrumlovského panství, k němuž patřily také Ivančice, Pertold Bohobud z Lipého, byl jako účastník protihabsburského povstání potrestán konfiskací statků a vězením na Špilberku. Po čase se vystěhoval i s manželkou Marií, rozenou Zárubovou z Hustiřan, členkou Jednoty, do Uherské Skalice, která se stala novým domovem mnohých moravských exulantů. – S nimi se tam pravděpodobně dostala část bratrské bibliotéky ivančické, která byla nedávno objevena po svozu knihoven z opuštěných a zrušených klášterů na Slovensku. Mezi jejich 300 tisíci svazky upoutala pozornost pracovníka Matice slovenské Dr. Borise Bálena skupina 29 knih ve zvláštních zajímavých vazbách; byly přivezeny do Bratislavy z františkánského kláštera ve Skalici. Některé z těchto knih měly do koženého potahu desek vtačeno supralibros, na 24 z nich byl výrazný monogram „ICM“. – Naši domněnku, že jde o označení knih někdejšího rektora ivančické akademie, *Jana Crucigera*, zemřelého r. 1612, potvrdily jeho dva vlastnoruční podpisy uvnitř knih. – Jiný svazek – Lamberta Daneau *Physiké Christiana*, ženevský tisk z r. 1588, dostal patrně svou krásnou vazbu ze světlé kůže v knihařské dílně při tiskárně na kralické tvrzi. Prozrazuje to výrazný monogram „W E“ a pod ním letopočet vazby 1609. Tato kniha byla majetkem *Václava Elama*, posledního správce bratrského sboru i tiskárny v Kralicích. Podle četných rukopisných záznamů na přídeští i na nepotištěných listech knihy zajímal se Václav Elam, kterého jinak známe jako grafického umělce z jeho nádherných velkých iniciál v kralických tiscích, také o měsíční fáze, zatmění slunce i měsíce a o jiné astronomické jevy. – Václav Elam zažil v prosinci 1620 v Kralicích přepadení tvrze a tiskárny císařskými a zemřel podle bratrského nekrologia v r. 1622 na zámku v Náměšti. Neodešel tedy do exilu, jeho kniha se dostala do Skalice asi s ivančickými. Podle záznamu na titulním listě byla zapsána do katalogu kláštera skalického v r. 1685. Tehdy už i v království uherském byla prováděna protireformace a Fysika kdysi bratra Elama se dostala do oddělení zakázaných knih. Nese na vazbě stopy hrubého zapečetění spon, které byly někdy později i s pečetmi násilně odtrženy.

Než do knihovny skalických františkánů se dostala i malá knížka, velmi důležitá pro historii kralické tiskárny. Je to spisek *Apologia pro iuramento Fidelitatis*, vytištěný v Amsterdamu r. 1609. K jeho vazbě bylo (asi v kralické dílně) použito kromě bílé kůže na hřbetě pergamenu popsaného českým textem (42. – 43. kap. prorocství Ezechielova). Starou značku měla tato knížka 3238, novou M S Ba Fr. Skal. 23875. – Z poškozené a uvolněné vazby vyňal dr. Bálen lepenku vytvořenou 32 rozřezanými potištěnými lístky rozměru 9,2×14,2 cm. Mezi lístky potištěnými německým textem je také titulní list s jemným celostránkovým rámcem a nápisem: „*Büchlin* für die kinder Deutsch lesen zu lernen. – Aus dem 14. Psalm. Komet her kinder (höret mir zu), Ich wil euch die furcht des Herrn lernen. *Anno MDC.*“

Makulatura, použitá zde na lepenku, byla nařezána z archů vytištěného, ale nsvázaného *německého slabikáře*. Jeho svérázné, dosud na zažloutlém papíře ostře černé typy pěkného švabachového písma souhlasí přesně s literkami, které byly vykopány při archeologickém výzkumu zaniklé tvrze a tajné bratrské tiskárny v Kralicích nad Oslavou. Místo tisku tu uvedeno není, právě proto, že šlo o tiskárnu ilegální. Dosud panovalo mínění, že z této bratrské impresí vyšly kromě slavné Biblí české, později nazývané podle místa vzniku Kralickou, jen krásné zpěvníky, žaltáře, postily, agendy a jiné tisky náboženské.

Nalezené listy z malého německého slabikáře přivedly nás na stopu nesporného zjištění, že se na kralické tvrzi tiskly také učebnice pro bratrské školy. – Poněvadž jsem před

bratislavským nálezem „Büchlinu“ z r. 1600 nikdy takový německý slabikář neviděla ani se ho v příslušné literatuře nemohla dopátrat, napsala jsem do archívu Obnovené Jednoty bratrské („Unitas fratrum“) do Ochranova, nemají-li ve své bohaté sbírce starých tisků takovou knížku. Dostalo se mi odpovědi, že u nich „Büchlin“ není, ale že historik ochranovský Josef Müller v minulém století takovou knížku měl v ruce v městské knihovně ve Vratislavi a že o ní psal ve své práci *Die deutschen Katechismen der Böhmischen Brüder* v *Monumenta Germaniae Paedagogica*. Skutečně zmíněný autor ve IV. díle M. G. P. (1887) se zmiňuje o podobné knížce, kterou však považoval za německý katechismus. Podle jeho zprávy, že je přivázan k učebnici latiny s názvem *Christianae Juventutis instituende RUDIMENTA*, podařilo se po delším pátrání najít hledanou knížku, ne sice už v městské bibliotéce dnešní Wrocławu, ale mezi starými tisky tamní knihovny univerzitní, která nám ji laskavě půjčila do Brna. – A tu se ukázalo, že wrocławský exemplář je sice stejného formátu a tištěn stejnými typy, ale že byl podle vnošení MDCVII vytištěn o 7 let později než bratislavský. Srovnání obojího vydání německého slabikáře – neboť o tento druh učebnice zde jde podle velké i malé abecedy, použití slabikovací metody a způsobu, jenž měl žáky přivést k umění čísti, byť s pomocí známých modliteb a textů písní, jak bylo ostatně tehdy a ještě dlouho potom obecným pravidlem, – přineslo nejedno objasnění. Především nám vysvětlilo, proč starší vydání postihl osud stát se snad bez delšího použití makulaturou. Už na titulní straně jsou dvě chyby ve slově „Kinder“: v obou případech je toto podstatné jméno psáno s malým začátečním písmenem a nadto ve slově „komet“ chybí druhé „m“ a konečně u citovaného žalmu chybí číslo verše. To vše je v novějším vydání 1607 napraveno, jakož i tisková nedopatření v dalším textu.

Úhledná knížka, zapůjčená z wrocławské univerzitní knihovny, je konvolut pěti učebnic, typologicky shodných a zcela stejného formátu. První z nich, výše zmíněná *Rudimenta* z roku 1607, je z nich nejobsáhlejší. Na 127 stránkách podává základy jazyka latinského, tehdy nezbytného pro každé vyšší studium. Byla určena žákům, kteří už uměli číst v mateřském jazyku. Byla vytištěna latinkou, ale její obsah je téměř stejný jako české učebnice s názvem *Začátkové učení dítek křesťanských*, která je přivázaná za německým slabikářem „Büchlin“ z r. 1607 jako třetí. Byla vydána o šest let později než obě předešlé. Na titulním listě má na rozdíl od ostatních učebnic nepřilíš umělecký celostránkový dřevo řez: v horní části v oválné kartuši se čte pod titulem *Začátkové...* citát z žalmu 119; v dolní části je obrázek dvanáctiletého Ježíše vyučujícího v jeruzalémském chrámě zákoníky. Na třetím listu je mezi abecedou a řaděním slabik výrazný titul *Slabikář český*. – Ostatní části pečlivě vytištěné a krásně vázané knížky vyplňují dvě malé učebnice náboženství: německá *Summa der christlichen Lehre* je stručný výtah bratrského katechismu s pod titulem „Aus dem Behemischen verdeutscht“; česká *Summa Katechysmu* byla vydána v témže roce 1619 jako předešlá.

Otázku, jak se dostalo pět učebnic kralického původu v tak neobyčejně pěkné vazbě do dnešní Wrocławu, můžeme vysvětlit tím, že to byl pravděpodobně dar správce kralické impresí Václava Elama jejímu ochránci a mecenáši Karlovi st. z Žerotína pro jeho jediného a velmi milovaného vnuka Karlíčka Bruntálského z Vrbna. Ten totiž právě v roce 1619, kdy byly dotištěny poslední dvě malé učebnice, dosáhl věku sedmi let. – Když se pak náměšťský pán stěhoval do tehdejší Vratislavi, dostaly se tam s jeho knihovnou také kralické učebnice. Nevíme určitě, jestli se z nich Karel Bruntálský skutečně učil, ale bezpečně je známo, že před svou předčasnou smrtí odkázal jako univerzální dědic dědova majetku v r. 1637 jeho velkou knihovnu městu Vratislavi.

Přetištěno ze sborníku Z kralické tvrže I, str. 15-19. Vydal Musejní spolek pro uchování bratrských památek a tisků v Kralicích nad Oslavou a odbor cestovního ruchu při ONV v Třebíči, Brno 1967.